

“Eşitsiz ve Bileşik Gelişme” Kavramını ve Kavram Üzerinden Türkiye’yi Anlamak

Ş. Gürçağ Tuna

Giriş

“Eşitsiz ve bileşik gelişme yasası”, Rusya’nın kapitalizmle tanışma sürecini analiz etmeye yönelik olarak Troçki tarafından ortaya konulmuştur. Birçok araştırmacı tarafından daha sonra Japonya, Güney Afrika ve Latin Amerika ülkeleri gibi deneyimleri anlamak için de kullanılmıştır. Son dönemde özellikle uluslararası ilişkiler disiplini içinde Rosenberg’in açtığı yoldan “eşitsiz ve bileşik gelişme” sıkça tartışılmaktadır. Bu çalışma “eşitsiz ve bileşik gelişme” kavramının ne olduğunu ortaya koyduktan sonra Türkiye’nin “gelişme” sürecine bu kavram üzerinden bakmanın mümkün olup olmadığına ve eğer mümkünse ne gibi avantajlar sağlayacağını tartışacaktır.

Eşitsiz ve Bileşik Gelişme Kavramı

“Eşitsiz ve bileşik gelişme” kavramının ögesi olan “eşitsiz gelişme” Troçki’den önce kullanılan bir kavramdır. İlk olarak Marx “eşitsiz gelişme” kavramını kullanmıştır. Troçki de “eşitsiz gelişmenin” insanlık tarihine ilişkin bir yasa olduğunu söyler. Bazı toplumlar içerisinde buldukları coğrafik, ekonomik ve sosyal koşullar sayesinde diğer toplumların “önüne” geçerler. Böylece toplumlar arasında eşitsizlik ortaya çıkmış olur. Toplumlar arasında eşitsizlik ortaya çıktıktan sonra gelişme süreci artık farklılaşacaktır. “Geride” kalan toplum, “önde” giden toplumun izlediği yolu bütünüyle takip etmek yerine o yoldaki bazı aşamaları atlayabilecektir. Troçki’nin verdiği örneklerden biri “ok ve yay” kullanan bir toplumun tüfek kullanan toplumun geçtiği aşamaları geçmesine gerek kalamadan tüfek kullanmasıdır. Troçki bu örneğin hemen öncesinde bu süreci şöyle betimler: “İleri ülkelerin çekicisinin peşine takılmak zorundaki geri bir ülke sıraya uymaz: tarihsel olarak geri bir durumun sunduğu imtiyaz –böyle bir imtiyaz varittir- bir halka, bir dizi ara aşamayı atlayarak, daha zamanı gelmeden önce, yaratılan her şeye ulaşma imkânı tanır ya da daha doğrusu onu buna zorlar.” (Troçki, 1998: 15). Yukarıdaki örneği yorumlarsak artık tüfek kullanan toplumun yaşadığı gelişme süreci tekerrür edecek bir gelişme süreci değildir. Artık yeni bir süreç vardır. Bu da “bileşik gelişmedir”. Troçki’nin deyişiyle: “Tarihsel bakımdan geri bir ulusun gelişmesi, zorunlu olarak, tarihsel sürecin farklı evrelerinin özgün bir kombinasyonuna yol açar. Betimlenen bu yörünge bütünsel olarak düzensiz, karmaşık ve bileşik bir niteliğe bürünür.” (Troçki, 1998: 15). Dolayısıyla Troçki, eşitsiz gelişimin sonucu olarak bileşik gelişme yasasını türetmiş olur. “Eşitsizlik”, “bileşik gelişmeye” yol açar çünkü “dışsal zorunluluklar kamçısı” geri kalmış olanı ilerlemeye zorunlu kılar. Eşitsizliğin devindirdiği bu gelişme sürecinde farklı evreler birleşir, sentez bir yapı ortaya çıkar. Troçki bileşik gelişmenin başka bir deyişle sentez yapının örneği olarak Rus sanayisinin tarihini ve niteliğini gösterir (Troçki, 1998: 19). Bir başka örnek olarak ise sovyetlerin oluşumunu gösterir (1998: 24).

Eşitsiz ve bileşik gelişmenin “yasa” olarak tanımlanması birçok yazar tarafından eleştirilmektedir. Marcel van der Linder eşitsiz ve bileşik gelişmenin “yasa” olarak ifade edilmesinin sakıncalarına dikkat çektikten sonra Elster’e referans vererek yasa yerine mekanizma kavramının kullanılabilirliğini belirtir. Mekanizma kavramının Marksist bir

kavram olan eğilim kavramına da yakın olacağını ifade eder (Linder, 2007: 161). Bu çalışmada “eşitsiz ve bileşik gelişme” için “yasa” kavramının kullanımı yerine daha dinamik bir kavram olan “eğilim” tercih edilecektir.

Troçki, eşitsiz ve bileşik gelişme yasasını/eğilimini ortaya koyarken Rusya dışındaki toplumları açıklayacak bir çerçeve çizmeyi amaçlamamıştır. Bütün hedefi Rusya’daki politik sürece müdahale etmektir. Örneğin eşitsiz ve bileşik gelişme yasasında önemli bir yeri olan “dışsal zorunluluk kırbağı” kavramı ile 1927-1928’deki kapitalizmin genişlemeci olduğu bir dönemde Rusya’nın başka seçeneğinin olmadığına işaret etmektedir (Thatcher, 1991: 238). Selwyn’e göre Troçki’nin eşitsiz ve bileşik gelişme kavramı, 30 senede ve iki önemli politik mücadele sürecinde ortaya çıkmıştır. İlki, geri ülkelerde devrim olmaz görüşüne karşı, ikincisi Stalin’in tek ülkede sosyalizm mümkündür anlayışına karşı (Selwyn, :432). Peki, Rusya’nın politik durumuna da müdahale etmeyi amaçlayan bir yasa/eğilim başka toplumlar için kullanılabilir mi? Bu sorunun cevabını Allinson and Anievas, eşitsiz ve bileşik gelişme kavramının Callinicos ve Rosenberg’in çalışmalarında yaptığı gibi “genel soyutlama” olarak kullanılabileceğini söylemektedir. Onlara göre söz konusu kavram tarih ötesi bir olgu olarak kullanılabilir. Böyle bir kullanımda dikkat edilmesi gereken üretim tarzı temelli analizlere dayanmaktır (Allinson ve Anievas, 2009: 55). Ayrıca “eşitsiz ve bileşik gelişme eğilimi ile üretim tarzı ve jeopolitik rekabet arasındaki ilişkileri kurarken değer teorisinden yararlanmak gereklidir (Allinson ve Anievas, 2009: 55-56).

O halde eşitsiz ve bileşik gelişme yasasının sadece Rusya için değil diğer toplumlar için de kullanılabileceğini söyleyebiliriz. Zamansal açıdan ise kapitalizm öncesine ilişkin kullanılabilir gözükmese de esas olarak dünya çapında bir sistem olarak kapitalizm dönemine uygundur. Justin Rosenberg de eşitsiz ve bileşik gelişmenin geç endüstrileşme dönemine özgün olduğunu belirtmiştir. Eşitsizlik ve bileşiklik, kapitalizme özgü olan sosyal değişimin evrensel ve hızlı olmasından kaynaklanmaktadır (Rosenberg, 2013: 572). Çünkü kapitalizmde sermayeler arası rekabet, Troçki tarafından tanımlanan sosyal gelişmenin evrenselleştirici ve farklılaştırıcı eğilimini sürdürür ve yoğunlaştırır (Allinson ve Anievas, 2009: 55). Savran’a göre:

Kapitalizm tarihte ilk kez gerçek anlamda evrensel bir tarih oluşturmuştur: insanlığın hiçbir bölümü, hiçbir ulus artık dünyanın geri kalan bölümünden yalıtılmış bir biçimde gelişemez. Ama tam da bu evrensel tarihtir ki, insanlığın farklı bölümlerinin, farklı ulus ve toplumlarının birbirleriyle aynı biçimler altında, özdeş bir süreç olarak gelişmesini engeller. Yani insanlık tarihinin kapitalist çağdaki evrenselliği ifadesini tekel ülkelerin tarihsel gelişmesinin tikelliğinde bulur. Bu tikel gelişmelerin bütünselliği ise evrensel tarihin hareketi düzeyinde kurulur (Savran, 1986: 65).

Eşitsiz ve bileşik gelişmenin ne olduğunu ortaya koyduktan sonra bu kavram üzerinden yapılacak analizlerin ne gibi avantajlar sağlayacağına dikkat çekebiliriz. Troçki, eşitsiz ve bileşik gelişme yasası ile kapitalizmin her ülkede aynı şekilde gelişeceği düşüncesine karşı bir argüman oluşturmuştur. Bu yanı sıra “eşitsiz ve bileşik gelişme” eğilimii kapitalist gelişmenin “geri” kalmış ülkelerde nasıl hayat bulacağına dair özgünlükleri ortaya

koymayı amaçlar. Sungur Savran'a göre eşitsiz ve bileşik gelişme yasası, maddeci diyalektiğin temel bir ilkesini yani gerçeğin kavranmasında bütünden hareket etme ilkesini kapsamaktadır (Savran, 1986: 51). Burada bahsedilen bütünü ölçek olarak düşünürsek eşitsiz ve bileşik gelişme yasası, bir ülkeyi ele alırken ülkeler arası ölçeği göz ardı etmeden analiz etme olanağı sunar. Başka bir deyişle dış dinamikleri ihmal etmez. Bunun yanında ülke içindeki sentez yapıda var olan çeşitli dinamikleri de analize dâhil etme potansiyeline sahiptir. Ayrıca diğer bir ölçek olarak ülke içinde bölgeler arasında oluşan eşitsizlikten türeyecek olan bileşik gelişme süreci de diğer iki ölçekle beraber ele alınabilir. Neil Smith'in belirttiği gibi "kapitalizmde gelişmiş ve azgelişmiş alanlar arasındaki ilişki, eşitsiz gelişmenin en göze çarpan ve en temel göstergesidir ve bu yalnızca uluslararası düzeyde değil aynı zamanda bölgesel ve kentsel düzeylerde de meydana gelir" (Smith, 1982: 142).

"Eşitsiz ve bileşik gelişme" yasası Troçki sonrasında bazı araştırmacılar tarafından daha farklı ve daha kapsamlı şekilde kullanılabilmiştir. Örneğin "bileşik gelişme" kavramı, Rosenberg tarafından farklı ve daha geniş anlam yüklenerek kullanılmıştır (Allinson ve Anievas, 2009: 54). Allinson ve Anievas üç farklı ve birbirleriyle ilişkili yönü olan kullanımdan ilk ikisini şöyle özetlemektedir (2009: 54):

İlk olarak bileşik gelişme, tarih boyunca bütün toplumların birlikte varoluşuna ve birbirini etkileyen gelişmesine referans verir. İkinci olarak bu toplumlar arası gelişme süreci boyunca "sosyal yapılar ve maddi-kültürel yaşam" (Rosenberg, 2006, 324) karşılıklı bağımlılıkla sonuçlanır.

Yukarıdaki yoruma benzer şekilde, Colin Barker da bir sosyal oluşumun gelişimiyle, diğerlerinin gelişmesi arasındaki etkileşime dikkat çekerek, birbirlerinin içine işledikleri bu durumu "bileşik gelişme" olarak adlandırır (Barker, 2006 :77).

"Eşitsiz ve bileşik gelişme" eğilimi ile yapılacak analizin bir diğer boyutu Avrupa merkezci "gelişme" yaklaşımdan kaçınmayı sağlayacaktır. Toplumsal gelişme konusunda bir yüzyıldan fazla süreç içinde Marksist düşüncede iki yaklaşımın birbirlerine rakip olduğunu söylemek mümkündür: Birincisi: aşamacılık, ikincisi ise eşitsiz ve bileşik gelişmedir (Steel, 2010: 131-132). Aşamacılık yaklaşımı Avrupa'daki kapitalist gelişme sürecini örnek almaktadır. İkinci yaklaşımın ise buna karşı Avrupa merkezci bakış açısından kurtulmayı çabalayan tarihsel materyalist bir yaklaşım olduğu söylenebilir (Nişancıoğlu, 2013: 6).

Türkiye ile ilgili olan bölüme geçmeden önce "eşitsiz ve bileşik gelişmeye" ilişkin yapılan eleştiriye karşı Latin Amerika'yı anlamak için eşitsiz ve bileşik gelişmenin elzem olduğunu Morton şöyle açıklamaktadır:

Eşitsiz ve bileşik gelişme teorisi kırılğan ve gelişmemiş kavram olması bakımından suçlanmasına (Romagnolo, 1975: 8 n.2) karşın post-kolonyal ülkelerdeki kapitalizm öncesi ve kapitalist ilişkilerin bileşimini analiz etmek için ve araştırmak için yararlı bir kılavuz sağlar. Eşitsiz ve bileşik gelişme Latin Amerika'nın gelişmesinin son dört yüzyılını anlamak için zaruridir (Morton, 2010: 10).

“Eşitsiz ve Bileşik Gelişme” ve Türkiye

Literatürde şimdiye kadar “eşitsiz ve bileşik gelişme” yasası üzerinden Türkiye değerlendirilmesi yapılmadığı için bu çalışma bir ilk girişim denemesi olarak yorumlanmalıdır¹. Ayrıca Türkiye’nin bütün tarihsel sürecini ele almak bu yazının sınırlarını aşacağından dolayı ancak belli tarihsel örneklere kısaca değinilecektir.

Türkiye’nin kapitalist gelişme sürecinin Batı Avrupa deneyiminden çok farklı düzeyde yaşandığı aşikardır. Diğer yandan ise Türkiye’nin (Osmanlıyı içerecek şekilde) son 150 yıllık tarihinden Batı Avrupa’da yaşanan sanayileşme süreci ile sıkı sıkıya ilişkili olduğu gerçeğini teslim etmek gerekir. Buradan hareketle Türkiye’de yaşanan olayların, gerçekleşen olguların Batı deneyimi ile hem özgün hem de benzer yanlarını tespit etmek önem kazanmaktadır. Tam da bunun için “eşitsiz ve bileşik gelişme” eğilimi önemli bir olanak sağlamaktadır: Türkiye’de yaşanan batıdan özgünlük gösteren deneyimlerin “bileşik gelişme” sonucu olduğunu ortaya koyma olanağı sağlar. Diğer yandan da Türkiye’de yaşanan özgünlüklerin aslında Batı ile olan eşitsiz gelişme sonucunda olduğu bağlantısını kurar. Bu yanıla “eşitsiz ve bileşik gelişme” eğilimi kapitalist gelişme sürecini bütünsel olarak kavramaya yardımcı olabilir. Bütünsellikle kastedilen şey Türkiye’nin toplumsal gelişmesinde yerel/ulusal olarak görülen olguları uluslararası ölçekte birlikte düşünmemizi sağlamasıdır.

Şimdiye kadar anlatılanları Osmanlı üzerinden örneklendirebiliriz. Osmanlı’nın son dönemine ilişkin olan Tanzimat ve Islahat reformları aslında Osmanlı ile Batı arasındaki eşitsiz gelişmenin kaçınılmaz sonucu olmuştur. Troçki’nin deyişiyle “dışsal zorunluluk kırbacının” siyasal-hukuksal alana yansımalarıdır bu reformlar. Bu reformlar aynı zamanda Osmanlı’nın modern-geleneksel sentezine ilişkin bileşik gelişme olarak yorumlanmalıdır. Artık Osmanlı, Batı Avrupa’nın ekonomik-siyasal-hukuksal ve bunların zorunlu sonucu olarak kültürel yapısından deneyimleri paylaşacaktır. Fakat bu paylaşma Osmanlı’nın toplumsal-tarihsel birikimi ile harmanlanarak Batı Avrupa’nınkinden farklı bir gelişme süreci yaratacaktır.

Birçok çalışmada 1838 Balta Limanı Ticaret Anlaşması sonucunda Osmanlı’nın yarı-sömürgeleştiğine işaret edilir. Çünkü ticaretin serbestleşmesi ile birlikte Osmanlı’nın geleneksel sanayisi yok olma tehlikesiyle yüz yüze gelmiştir. Fakat Pamuk ve Keyder gibi araştırmacılar bu sürecin geleneksel sanayi için bir yok olma süreci değil az da olsa Batı ile uyum sağlama, ilişki kurma süreci olarak yorumlanması gerektiğini savunurlar. 1800’lerin ortalarına doğru Osmanlı’nın yaşadığı toplumsal değişme süreci, kapitalizmin dünya ölçeğinde genişlemesinden kaynaklanırken, yaşanan “gelişme süreci” erken kapitalistleşen ülkelerin yaşadığı gelişme sürecinin tekerrürü değildir.

Türkiye’deki Kürt sorununun/dinamiğinin uluslararası ölçekten bağımsız olarak kavranmasına sık rastlanılmaktadır. Böyle bir yaklaşıma karşı bölgesel veya yerel ölçeğe içkinmiş gibi görünenin uluslararası ölçek ile olan ilişkisini kurmamız gerekir. Zira “eşitsiz ve bileşik gelişme”, kapitalizmin dünya ölçeğinde yayılmasına sıkıya bağlıdır. Türkiye’de Kürt

¹ Kerem Nişancıoğlu(2013) tarafından farklı saiklerle Osmanlı üzerine yapılan çalışma haricinde başka bir çalışmaya rastlanmamıştır.

sorunu/dinamiği genellikle siyasal olanın belirleyiciliği temelinde tartışılmaktadır. Ekonomik açıdan “az gelişmişlik” bile siyasal bir karar olarak yorumlanmaktadır. Böylece her şeyden devleti sorumlu tutan bir söylem üretilmektedir. Bu söylemin eksik yanlarını “eşitsiz ve bileşik gelişme” eğilimi üzerinden eleştirebiliriz. Ulus-devletleşme süreci ulusal pazar hedefiyle sıkı sıkıya ilişkili olarak düşünmek gerekir:

Tarihsel/toplumsal bir sistem olarak kapitalizmin ortaya çıkışına paralel bir gelişme gösteren “ulus” fikri ve uluslaşma süreçleri zaman ve mekâna göre farklılıklara sahip olmakla birlikte buradaki ortak payda kapitalist sermaye birikiminin tanımlanmış tek bir egemenlik çerçevesinde sürdürülecek olmasıdır. Kapitalizmin gelişimine paralel olarak feodal yapıda hüküm süren parçalı egemenlik alanlarının süreç içinde tek bir egemenlik alanına dönüştürülmesiyle tarihsel bir kategori ulusal devletler ve bu kurgu çerçevesinde tanımlanmış sınırlar dâhilinde bir üst kimlik olarak “ulusal” aidiyet ortaya çıkmıştır (Türkey, 2009: 200).

Dolayısıyla ulus-devlet uygulamalarını sadece siyasal alan içinde değerlendiremeyiz. Daha bütünsel olarak kapitalist gelişmeye içkin olarak yorumlamak gerekir. Fakat sonuçta bölgeye uzun yıllar Türkiye ortalamasının altında yatırım yapılmıştır. Şimdi ise hem ucuz emek hem de doğal kaynakların metalaşma potansiyeli açısından gözde bir mekân haline gelmektedir. Bu anlamıyla Kürt coğrafyası için “bileşik gelişme” süreci yeni başlamaktadır. Türkiye coğrafyasının birçok yerine göre geri kalmış olan bölge, emek ve doğal kaynak potansiyeli ile birlikte hızla metalaşma sürecini yaşayacaktır. Dünyadan ve Türkiye’de birçok sermaye grubu, Kürt coğrafyasının potansiyelini gördükten sonra bu alana yönelmeye başlamıştır. Bu eğilimin yakın gelecekte hızla artacağını öngörebiliriz.

“Eşitsiz ve bileşik gelişme” eğiliminin bütünsel bir analize olanak vereceği argümanının bir diğer boyutu sosyal bilimlerde çok sık karşılaşılan bir yöntemsel sorunla ilişkilidir. Ekonomi, kültür ve siyasetin birbirine dışlanmış gibi algılanmasına bir çözüm üretebilir “eşitsiz ve bileşik gelişme” eğilimi. Aslında sadece yöntemsel bir sorun olmanın yanında “az gelişmiş” ülkelerin “amalgam” yapısından kaynaklı bir sorun olduğunu söyleyebiliriz. Eşitsiz gelişmenin sonucu olarak “gelişmiş” ülkelerden ithal edilen yenilikler, “az gelişmiş” ülkenin yapısıyla çelişkili bir sentez oluşturur. İşte bu noktaya dikkat çeken “bileşik gelişme” eğilimidir. Türkiye üzerinden örnek vermek gerekirse ekonomik gelişme ile kültürel yapı arasında toplumsal alana ve siyasal olana yansıyan neredeyse 150 yıllık gerilime dikkat çekebiliriz. Elif Çağlı bu süreci şöyle anlatmaktadır:

Eski yapıların kapitalist ilişkilerin etkisiyle altüst oluşu, insan topluluklarının geleneksel yaşam koşullarını şok dalgaları şeklinde değişikliğe uğratan bir süreçtir. Uzağa gitmeye gerek yok, Türkiye açısından böyle bir süreç Osmanlı İmparatorluğu’nun çözülüşünden TC’nin kuruluşuna ve hatta oradan da yakın tarihlere dek yaşanmıştır. Eskinin Asyatik köy komün yaşantısının uzantısı olan imece geleneğiyle, köyden kente dalga gerçekleşen gözler sonucunda değişmeye başlayan yaşam alışkanlıkları, Türkiye’de uzun bir süre boyunca adeta yanyana varlık buldu.

Kapitalizm temelinde kaydedilecek olan anlamlı sıçramaların bu topraklarda son derece gecikmeli biçimde, ancak 60'lardan itibaren gerçekleşmeye başlaması, kapitalistleşme sürecini bir o kadar daha sorunlu ve sancılı bir karaktere büründürdü. Hatta o kadar ki, bu ülkede alttan alta ilerleyen kapitalist gelişim sürecine rağmen, Türkiye'nin kapitalist mi yoksa yarı-kapitalist/yarı-feodal bir ülke mi olduğu tartışması 60'lı ve 70'li yıllar boyunca sol kesimlere egemen olabildi (Çağlı, 2006: 33-34).

1960'lı yıllarda Türkiye'de yapılan hakim yapının feodal mi kapitalist mi olması ve 1970'li yıllardaki emperyalizmin az gelişmiş ülkeleri geri bıraktırması tartışmalarını Savran üç ana sorun ekseninde değerlendirmektedir: Azgelişmiş ülkeler için kapitalist gelişmenin tekerrür olup olmaması, kapitalist gelişmenin olanaklı olup olmaması ve dışsal etkenlerin mi yoksa içsel etkenlerin mi belirleyici olması. Söz konusu tartışmaların bu üç ana sorun karşısında başarısız olduğunu belirten Savran, "eşitsiz ve bileşik gelişme yasasının" bu üç soruna çözüm bulacağını ifade etmektedir (1986: 50-51).

İlk olarak kapitalist gelişmenin az gelişmiş ülkeler için tekerrür olacağı iddiası "doğrusal tarih" anlayışına dayandığı için sorunludur. Trotsky'nin analizi de "doğrusal tarih" anlayışına karşı formüle edilmiştir (Selwyn, 2011: 424-426). "Eşitsiz ve bileşik gelişme yasası" azgelişmiş ülkeler ve gelişmiş ülkeler arasındaki eşitsiz ilişkiye yoğunlaşarak eşitsiz ilişkiyi bütünsel şekilde ele alma olanağı sunar. İkinci olarak kapitalist gelişmenin azgelişmiş ülkeler için olanaklı olup olmaması konusunda "eşitsiz ve bileşik gelişme yasasına" olan ihtiyacı Savran şöyle özetler (1986: 66):

[K]apitalizmin dünyayı bütünleştirmesi, bir yandan Avrupa-dışı toplumları Avrupa toplumlarına benzemeye, onları taklit etmeye iterken, bir yandan da bu takliti olanaksızlaştırır. Yeni kapitalistleşmekte olan toplumların kapitalizmin anavatanında yaşanan geçiş süreçlerinin aynısını yaşaması, tam da dünyanın bütünleşmesi dolayısıyla artık mümkün değildir. Çünkü eski kapitalist ülkelerin (hem de bütün ağırlığıyla hissedilen) varlığı yepyeni bir durum yaratır. Böylece, bütünsel bir dünya çerçevesinde, *eşitsiz* gelişme *bileşik* gelişmeye kaynaklık eder.

Yukarıdaki açıklamaya benzer şekilde Selwyn, Trotsky'nin analizini "geç gelişmenin sosyolojik etkilerini" analiz eden bir analiz olarak değerlendirir (2011: 426). Trotsky'nin geç gelişme analizi, geri kalmışlığın avantajları tezinin yeniden ifade edilmiştir (Selwyn, 2011: 432). Son olarak dışsal faktörlerin ya da içsel faktörlerin hangisinin daha belirleyici olduğu konusunda özellikle 1970'ler ve sonrasında "emperyalizm" kavramının tek taraflı kullanılması sonucunda içsel faktörlerin önemli ölçüde etkisizleştiği düşünülmektedir. Hâlbuki "eşitsiz ve bileşik gelişme yasası" bu iki dinamik arasında diyalektik bir bağ kurmaya olanak verir.

Son olarak Türkiye'nin "gelişme" sürecinde önemli bir aşamaya tekabül eden "ithal ikameci gelişme stratejisine" değinilecektir. 1950'lerin sonlarından itibaren daha önce ithal edilen metaların ülke içinde üretim sürecine geçilmeye başlanmıştır. Böylece Türkiye, erken kapitalistleşen ülkelerden bir hayli süre sonra "gelişme" sürecine girmiştir. Bu süreçte bütün

toplumsal yapı köklü bir değişim süreci de yaşımiştir. Yukarıda iddia edildiği gibi “eşitsiz ve bileşik gelişme” eğilimi, bu süreci bütünsel olarak kavramamıza olanak tanıyabilir. Bu süreçte erken kapitalistleşen ülkelerde uzun yıllarda olgunlaşan gerek ekonomik gerek ise hukuki yenilikler Türkiye tarafından hayata geçirilmiştir. Zaten sanayileşme sürecinin değişmesiyle bütün toplumsal yapı dönüşmeye başlamıştır. Önceden tamamlanmış metalar ithal edilirken artık metalar değil makineler ithal edilmeye başlanmıştır. Böylece metaların üretim süreci Türkiye’de gerçekleşmeye başlamıştır. Bu süreçte uluslararası sermayenin de önemli payı olmuştur. İthal ikameci dönem, Avrupa’daki yeniliklerin Türkiye’ye taşınması açısından “eşitsiz gelişmenin” örneğidir. Türkiye’de yaşanan sanayileşme süreci “erken kapitalistleşen ülkeler” tarafından izlenecek süreçten farklılaşacaktır artık. Her ne kadar üretim araçları ithal edilse de üretim ilişkileri farklılık arz edecektir. Örneğin erken kapitalistleşen ülkelere ithal edilmiş üretim araçlarını kullanacak olan işçilerin kentte değil özgün bir mekân olarak gecekonduya yaşaması “bileşik gelişmenin”, sentez yapının sadece tek bir örneğidir. Ayrıca gecekonduya yaşayanların köyle de ilişkisi tam olarak kopmamıştır. Bütün bunlar Türkiye’de yaşanan sanayileşme sürecinin hem erken kapitalistleşen ülkelerle birlikte değerlendirilmesi hem de bu ülkelere özgünlük arz eden “gelişme” süreçlerinin vurgulanmasını gerektirmektedir.

İthal ikameci dönemde dış dinamiklerin mi yoksa iç dinamiklerin mi etkili olduğu özellikle 1970’li yıllarda tartışılmıştır ve halen o tartışmalardaki argümanlar varlığını sürdürebilmektedir. “Eşitsiz ve bileşik gelişme” eğiliminin eğer dinamik ve ilişkisel bir şekilde kullanılacak olursa, dünya ölçeğinde işleyen kapitalist gelişme sürecine dikkat çekmesi bakımından dış dinamikleri ihmal etmemesi gerekir. Fakat dış dinamiklerin tamamıyla belirleyici olduğu yaklaşımına eleştirel olarak yaklaşması olasıdır. Çünkü “eşitsiz ve bileşik gelişme” eğilimi, erken kapitalistleşen ülkelere farklı bir “gelişme” süreci yaşanacağını savunması açısından yani geç kapitalistleşen ülkeler için sentez yapıdan söz ettiği için iç dinamiklerin önemine dikkat çekmektedir. Bu perspektifle ithal ikameci dönem için hem erken kapitalistleşen ülke sermayelerinin hem de Türkiyeli sermaye gruplarının özne olduğu bir amalgam yapının oluşum süreci olarak tarif edilebilir.

“Eşitsiz ve bileşik gelişme” eğilimini, dünya ekonomisinden bağımsız olmayan ülke içindeki kapitalistleşme sürecine uyarlamak da mümkündür. Ülke içindeki mekânlar arası gelişme süreci kapitalist gelişmenin eğilimine uygun olarak eşitsiz bir şekilde seyreder ki “bölgesel dengesizlik” kavramı bu olgunun ifadesidir. Ülke içindeki eşitsiz gelişme sürecinde, kapitalistleşmiş mekânlarla kapitalistleşme sürecindeki mekânlar arasında ilişki kurulur. İşte bu da bu mekânlardaki “sentezin” ifadesi olan bileşik gelişmedir. Savran’ın ülke ölçeği için deyişiyse: “Eski biçimlerle yeni ilişki, kurum ve ideolojiler kaynaştığında ise ortaya yepyeni bir sentez çıkar” (1986: 66). Burada sentez kavramı kullanılsa da Allinson ve Anievas’ın vurguladığı gibi (2009: 52) “bileşik gelişmenin” farklı üretim tarzlarının tek bir sosyal formasyon içinde eklemlenmiş olarak düşünülmesi yerine farklı üretim tarzlarının etkileşim içinde olduğu unutulmamalıdır. Bileşik gelişmenin sentez olarak görülmesi üzerinden Dersim’e bakıldığında, metalaşma sürecinin son yıllarda etkisini daha da arttırarak sürmesi yanında metalaşma süreci öncesinin yani pre-kapitalist dönemin sosyal, kültürel ve ahlaki yapısının mirasının da devam ettiğini söyleyebiliriz. Bu nitelik, toplumsal yapıyı,

kapitalistleşmiş mekânlara göre çok daha özgün kılmaktadır. Bu özgünlüğün etkileri ekonomik, siyasal ve toplumsal olarak nitelenen alanların kesiştiği birçok olguda gözlemlenebilmektedir. Örneğin Dersim’de aşiret yapısı gittikçe çözülmektedir; fakat genel ve yerel seçimlerde adayın hangi aşiretten olduğu hangi sınıftan olduğundan çok daha fazla önem taşımaktadır. Dolayısıyla yeni ve eski toplumsal formasyonların bir arada bulunduğu sentez bir durumdan bahsedildiği belirtilmelidir. Bu bir arada bulunma hali donmuş bir durum değildir. Metalaşma süreci eski toplumsal formasyonun mirasına uyum sağlayarak hayat bulurken aynı zamanda bu öğeleri güçlendirebilir ya da aşındırabilir. Sonuç olarak sentez durumun devamı söz konusu olacaktır. Aynı zamanda metalaşmanın da genelleşeceği/derinleşeceği söylenebilir. Metalaşma sürecini kendiliğinden gerçekleşen bir süreç olarak okumamak gerekir. Geç gelişmeyi Trotsky’nin kelimeleriyle “dışsal zorunluluk” (Trotsky, 1998) olarak görmenin yanı sıra geç gelişmenin içsel dinamiklerini de ihmal etmemek icap eder.

Sonuç

Troçki’nin “eşitsiz ve bileşik gelişme” yasası/eğilimi başta uluslararası ilişkiler disiplini olmak üzere gelişme disiplini gibi alanlarda son yıllarda kullanılmaya başlanmıştır. Bu eğilim geç kapitalistleşmenin dışsal zorunlulukları ile içte oluşan sentez yapının etkileşimli analizine imkân vermesi bakımından dikkat çekmektedir. Bu yönüyle birçok ülke “eşitsiz ve bileşik gelişme” üzerinden analiz edilmektedir. Bu çalışma, “eşitsiz ve bileşik gelişme” eğiliminin ne olduğunu tartıştıktan sonra Türkiye’nin de bu çerçeveden değerlendirilmesinin bütünsel bir yaklaşım olacağı fikrine dayanmaktadır. Bu perspektifle Türkiye’nin “gelişme” sürecine ait birkaç tarihsel kesit seçilerek “eşitsiz ve bileşik gelişme” eğilimi üzerinden ölçekler arası olduğu ölçüde bütünsel ve dinamik analizin olanakları araştırılmıştır.

Kaynakça

- Allinson, J.C. and A. Anievas (2009) “The Uses and Misuses of Uneven and Combined Development: An Anatomy of a Concept”, *Cambridge Review of International Affairs*, 22:1, 47-67.
- Barker, C. (2006) “Beyond Trotsky: Extending Combined and Uneven Development”, *Dunn, B. and H. Radice, 100 Years of Permanent Revolution*, London: Pluto, 72-87.
- Çağlı, E. (2006) *Küreselleşme Eşitsiz ve Bileşik Kapitalist Gelişme*, İstanbul: Tarih Bilinci.
- Linden, M. V. D. (2007) “The ‘Laws’ of Uneven and Combined Development: Some Underdeveloped Thoughts”, *Historical Materialism*, 15, 145-165.
- Morton, A. D. (2010) “Reflections on Uneven Development Mexican Revolution, Primitive Accumulation, Passive Revolution”, *Latin American Perspectives*, 37: 7-34.
- Nişancıoğlu, K. (2013) “The Ottoman Origins of Capitalism: Uneven and Combined Development and Eurocentrism”, *Review of International Studies*, 40: 325-347.
- Rosenberg, J. (2013) “The ‘Philosophical Premises’ of Uneven and Combined Development”, *Review of International Studies*, 39: 569-597.
- Savran, S. (1986) “Azgelişmişlik: Eşitsiz ve Bileşik Gelişme”, *Onbirinci Tez*, 3: 49-72.
- Selwyn, B. (2011) Trotsky, Gerschenkron and the Political Economy of Late Capitalist Development, *Economy and Society*, 40:3, 421-450.
- Smith, N. (1982) “Gentrification and Uneven Development”, *Economic Geography*, 58 (2): 139-155.
- Steel, D. (2010) “A Combined and Uneven Development Approach to the European Neolithic, *Critique of Anthropology*, 30 (2): 131-151.
- Thatcher, I. D. (1991) “Uneven and Combined Development”, *Revolutionary Russia*, 4:2, 235-258
- Troçki, L. (1998) *Rus Devriminin Tarihi Cilt: 1*, İstanbul: Yazın
- Türkay, M. (2009) “Türkiye’de Kapitalist Sermaye Birikiminin Uğrakları”, *Sermaye Birikimi, Kalkınma, Azgelişmişlik, Türkiye ve Dünya Üzerine Notlar içinde*, İstanbul: SAV, 194-208.